

Erken Dönem İslam Tarihinde Mehdilik: Tarihsel Tipolojiler Üzerinden Bir Analiz

Mahdism in Early Islamic History: An Analysis Through Historical Typologies

Muhammed Cihat ORUÇ

ORCID: [0000-0003-0425-2865](https://orcid.org/0000-0003-0425-2865) | ROR ID: <https://ror.org/053f2w588> | E-Posta: m.cihatoruc@hotmail.com

Manisa Celâl Bayar Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Mezhepleri Tarihi, Manisa, Türkiye

Manisa Celâl Bayar University, Faculty of Divinity, History of Islamic Sects, Manisa, Türkiye

Atıf Bilgisi | Citation

Oruç, Muhammed Cihat. "Erken Dönem İslam Tarihinde Mehdilik: Tarihsel Tipolojiler Üzerinden Bir Analiz". Dini Araştırmalar 69 (Aralık 2025), 431-460. <https://doi.org/10.15745/da.1761530>

Oruç, Muhammed Cihat. "Mahdism in Early Islamic History: An Analysis Through Historical Typologies". Religious Studies 69 (December 2025), 431-460. <https://doi.org/10.15745/da.1761530>

Makale Bilgileri

Geliş Tarihi | Date of Submission: 09.08.2025

Kabul Tarihi | Date of Acceptance: 11.11.2025

Yayın Tarihi | Date of Publication: 31.11.2025

Değerlendirme:	Date of Publication:
İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme	Double anonymized - Two External
Benzerlik Taraması:	Plagiarism Checks:
Yapıldı - İntihal.net	Yes - İntihal.net
Etik Beyan:	Ethical Statement:
Bu çalışma, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde tamamlanan "Müslüman Gelenekte Beklenen Kurtarıcı İnanışının Kökleri ve İlk Tezahürleri" isimli doktora tezi esas alınarak geliştirilmiştir.	This article is extracted from my doctorate dissertation entitled "Origins and the Early Manifestations of the Belief in Awaited Saviour in Muslim Tradition", (Ph.D. Dissertation, Ankara University, Ankara/Türkiye, 2023)
Yapay Zekâ Bildirimi:	Declaration of AI Use:
Yazar, bu çalışmayı oluştururken yapay zekâ destekli teknolojileri kullanmadığını beyan etmiştir	The author declared that no AI-assisted technologies were used in the creation of this article.
Çıkar Çatışması:	Conflicts of Interest:
Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Finansman:	Grant Support:
Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Telif Hakkı & Lisans:	Copyright & License:
Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.
Etik Bildirim:	Complaints:
diniarastirmalar98@gmail.com	diniarastirmalar98@gmail.com

Öz

İslam düşünce tarihinde kurtarıcı beklentisinin en somut karşılıklarından biri olan mehdîlik inancı, erken dönem Müslüman toplumlarda, teolojik bir zeminden ziyade, siyasi istikrarsızlıklar, asabiyet kültürü, toplumsal adaletsizlikler ve liderlik arayışları gibi sosyopolitik dinamikler çerçevesinde şekillenmiştir. Bu çalışma, erken dönem İslam tarihinde “mehdî” kavramının çoğunlukla politik ve toplumsal bağlamlardaki işlevini tahlil ederek siyasî bir meşruiyet aracı olarak nasıl şekillendiğini incelemektedir. Bu tarihsel kullanımların daha sonra yaygın bir inanç haline gelen Mehdîlik düşüncesinin temelini nasıl oluşturduğunu analiz etmektedir. Bu noktada, Müslüman gelenekte erken dönemde ortaya çıkan dinî ve siyasi hareketlerde mehdî, kıyamet öncesi ortaya çıkacağı beklenen bir kurtarıcıdan ziyade; dönemin sosyopolitik bağlamına uygun olarak siyasî liderliğe (imamet/hilafet) namzet bir kişi veya bir adalet sembolü olarak tasavvur edilen kişiler için kullanılmış bir kavramdır. Emevî ve Abbâsî dönemlerinde dinî-siyasî hadiselerde öne çıkan kimi şahsiyetler ya doğrudan kendilerini mehdî olarak ilan etmiş ya da taraftarları onları bu vasıfla anmış veya mehdîlik söylemi ile özdeşleştirilmiştir. Buna dayanarak çalışma, söz konusu tarihsel figürler üzerinden Mehdîlik düşüncesinin kurucu unsurları olarak nitelendirilebilecek dört ana niteliği kavramsallaştırarak bir analiz sunmaktadır: nesebî üstünlük, siyasî-karizmatik liderlik, adaletin tesisi ve dini yenileme. Bu ilkeler, sonraki dönemlerde şekillenen mehdî inancı açısından da ortak anlatı kalıplarını belirlemektedir. Çalışmada bu dört temel unsur çerçevesinde, mehdîlik iddiasında bulunmuş veya mehdî olarak nitelendirilmiş şahsiyetler üzerinden bir değerlendirme yapılmakta ve Müslüman gelenekte mehdî inancının tarihsel temelleri ortaya konulmaktadır. Çalışmada mehdîlik konusu, olağanüstü niteliklerle donatılmış mitolojik, apokaliptik, mito-teolojik anlatılar yerine, erken dönem İslam tarihinde dinî ve siyasî olaylarda aktif rol oynamış “tarihî tipolojiler” üzerinden ele alınmıştır. Bu şekilde mehdîlik düşüncesinin yalnızca kıyamet öncesi bir kurtarıcıya dair bekleyişten ibaret olmayıp, aynı za-

manda erken dönem Müslüman toplumda otorite krizlerinin, adalet arayışının ve sosyopolitik ihtiyaçların bir ürünü olduğunu göstermektedir. Bu yönüyle çalışma, İslam düşünce tarihinde mehdîlik kavramının dönüşümünü anlamaya katkı sağlayan özgün bir çerçevedir. Araştırmanın metodolojik çerçevesi; genel olarak tarihî hadiselerin tahlili, betimleyici değerlendirme, fikir ve kavramların kaynak taraması, örneklerle desteklenmiş anlatım, şahıs ve olaylar üzerinde derinleşme, holistik bir yaklaşım benimseme ve mutlak yargılardan kaçınma gibi ilke ve hususlara dayanmaktadır.

Anahtar Kelimeler

İslam Mezhepleri Tarihi, Mehdîlik, Kahtânî, Süfyânî, Nesebî Üstünlük, Siyasî ve Karizmatik Liderlik

Abstract

The belief in the Mahdī, a prominent manifestation of messianic expectation, developed in early Muslim societies primarily within socio-political contexts rather than merely as a theological doctrine. This study examines how the Mahdī concept functioned within the dynamics of political instability, tribal solidarity (‘aşabiyya), social injustices, and the quest for legitimate leadership. By analyzing its evolution as an instrument of political legitimacy, this research highlights how historical applications of the Mahdī concept laid the groundwork for later widespread eschatological beliefs.

In early Islamic religious-political movements, the Mahdī was not primarily conceived as an eschatological savior expected to appear at the end of time; rather, he was often envisioned as a candidate for political leadership (imāma/khilāfa) or a symbol of justice, deeply contextualized within the socio-political realities of the era. During the Umayyad and Abbasid periods, certain figures in religious-political uprisings either explicitly proclaimed themselves as the Mahdī, were recognized as such by their followers, or became associated with Mahdist discourse.

This study identifies and analyzes four foundational attributes derived from these historical figures: genealogical superiority (nasabī privilege), political-charismatic leadership, the establishment of justice, and religious renewal. These principles significantly shaped the narrative patterns of later Mahdī beliefs. By evaluating key historical figures who claimed or were attributed the title of Mahdī, the study elucidates the historical roots of the Mahdī tradition in Islamic thought.

Rather than interpreting Mahdism through mythological or apocalyptic narratives that ascribe supernatural qualities to the Mahdī, this research employs "historical typologies," highlighting individuals who played active roles in early Islamic religious-political events. Consequently, this analysis demonstrates that the Mahdī concept was not merely an

eschatological expectation but a response to authority crises, justice demands, and socio-political needs in early Muslim society. The study offers an original framework for understanding the transformation of the Mahdī concept throughout Islamic history.

The methodological framework is grounded in principles of historical analysis, descriptive evaluation, source-based investigation of ideas and concepts, narrative support through case studies, an in-depth focus on individuals and events, a holistic perspective, and a commitment to avoiding absolute judgments.

Keywords

History of Islamic Sects, Mahdism, Kaḥṭānī, Sufyānī, genealogical superiority (nasabī privilege), Political and Charismatic Leadership

Giriş

Kurtarıcı beklentisi, dinî gelenek ve kültürlerde köklü bir olgu olarak insanlık tarihinin hemen her döneminde yer almış evrensel bir temadır. Bu olgunun merkezinde yer alan, toplumun kurtuluşunu sağlamak için özel bir rol üstlenen kurtarıcı şahsiyetler temel bazı nitelikler paylaşmaktadır. Bu kurtarıcılar genellikle, Tanrı tarafından gönderilmiş bir lider, kral, hükümdar, bir peygamber veya bunların soyundan gelen kimseler olarak tasavvur edilmiştir. Bu şahsiyetlerin, toplumu kurtarma gücünü taşıdıklarına işaret eden, kötülüklerle mücadelelerinde insanî boyutları aşan doğüstü güçlere ve fiziksel olarak olağanüstü yeteneklere sahip oldukları kabul edilmektedir. Aynı şekilde bu figürlere atfedilen roller doğrultusunda; kötülükleri yok etmek, barış ve refah ortamı tesis etmek, yeryüzünde adaleti hâkim kılmak, dini yeniden canlandırmak ve Tanrı'nın egemenliğini kurmak gibi ortak temalara sıklıkla rastlanmaktadır.

Bu tür özellikler, İslam geleneğindeki mehdîlik anlayışında da karşılık bulmaktadır. Mehdîye, adaleti sağlama, zulmü ortadan kaldırma ve yozlaşmış dinî düzeni onarma gibi görevler yüklenmiştir. Hangi dinî gelenek ya da kültürel çevrede ortaya çıkarsa çıksın, bu tür kurtarıcı şahsiyetlerin, bozulmuş dinî ve ahlâkî düzeni ıslah ederek toplumu yeniden yaşanabilir hale getirmeleri, zulmün egemen olduğu bir dünyada adaleti hâkim kılmaları ve baskıcı yönetimleri devre dışı bırakıp hakkaniyet temelinde yeni bir düzen inşa etmeleri gibi misyonlarla donatıldıkları görülmektedir. Kutlu'nun da ifade ettiği üzere, farklı tarihsel koşullarda kurtarıcı olarak kabul edilen şahsiyetlerde üç temel misyon ön plana çıkmaktadır: siyasal kriz dönemlerinde karizmatik bir lider, adaletsizliklerin arttığı zamanlarda toplumsal ıslahatçı ve dinî yozlaşmanın yaygınlaştığı ortamlarda ahlaki bir yenilikçi.¹ İslam toplumlarında mehdî, müceddid, mesih ya da veli gibi unvanlarla anılan figürlerden beklentiler bu

¹ Bk. Sönmez Kutlu, "Karizmatik Otorite ve Temsil Sorunu: Mehdîlik", *Dini Temsil Sorunu Sempozyumu (28-29 Nisan 2017) Tebliğler*, ed. Ahmet Kırkkılıç-Hanifi Şahin (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınevi, 2018), 124.

çerçeve de şekillenmiştir. Bu ortak anlatı yapısı, erken dönem İslam tarihinde mehdîlikle ilişkilendirilmiş bazı tarihî şahsiyetlerde de açıkça görülmektedir.

Çalışma, erken dönem İslam tarihinde “mehdî” kavramının eskatolojik anlam kazanmadan önce nasıl ve kimler için kullanıldığını incelemeyi amaçlamaktadır. Konu, Emevî ve Abbasî dönemlerinde siyasî mücadelelerde yer alan ve mehdilik söylemleriyle ilişkilendirilen bazı tarihî şahsiyetlerin, -örneğin; Abdurrahmân b. Muhammed b. el-Eş‘as, Abdullah b. Zübeyr, Hâris b. Süreyc, Muhammed b. Abdullah en-Nefsüzzekiye ve Ebû Müslim el-Horasânî- kimlikleriyle özdeşleşmiş unsurlar temelinde ele alınmıştır. Söz konusu isimler için mehdî kavramı, terim anlamıyla zulmü ortadan kaldırıp adaleti tesis etmek üzere kıyametten önce gelmesi beklenen eskatolojik kurtarıcıdan öte; daha çok siyasî kimliklerine atfedilen bir nitelik olarak kullanılmıştır. Bununla birlikte bu figürlerin mücadelelerinde sıkça başvurdukları söylem ve eylemler, beklenen mehdî anlayışının dinî içeriğiyle örtüşen yönler taşımaktadır. Makale, bu tarihî örnekler üzerinden şekillenen ortak niteliklerin, ilerleyen dönemlerde mehdî inancının kurucu unsurları haline geldiği varsayımı üzerine inşa edilmiştir. Söz konusu figürlerin sahip oldukları kişisel nitelikler ve onlardan beklenen belirleyici vazifeler çerçevesinde, nesebî üstünlük, siyasî-karizmatik liderlik, adaleti tesis etme ve dinî ıslah temaları merkeze alınmıştır.

Müslüman toplumlarda asırlardır süregelen kurtarıcı mehdî beklentisi, tarih boyunca İslam dünyasında farklı yorumlara ve tartışmalara konu olan çok yönlü bir meseledir. Son zamanlarda Türkiye özelinde de Mehdî ve Mesih temalı söylemlerin ve akademik çalışmaların belirgin şekilde arttığı gözlemlenmektedir. Bu bağlamda İslam Tarihi, İslam Mezhepleri Tarihi, Dinler Tarihi, Hadis ve Kelam gibi farklı alanlarda konu ile ilgili çeşitli araştırmalar kalmemiş ve bilimsel sempozyumlar gerçekleştirilmiştir.² Mehdîlik meselesi, literatürde

² Çalışmamız açısından, klasik literatürde mehdilik meselesini özellikle rivayetler ve tarihî olaylar ekseninde ele alan bazı kaynaklar önemli bir yere sahiptir. Örnek olarak; Ma‘mer b. Râşid’in (ö. 153/770) *el-Câmi‘*, İbn Mâce’nin (ö. 273/886) *es-Sünen*, Ebû Davud’un (275/888) *es-Sünen*’i mehdîlikle ilgili rivayet içeren erken dönem hadis kaynakları arasında yer almaktadır. Ya‘kûbî’nin (ö. 292/905’ten sonra), *Târîhu’l-Ya‘kûbî* ve Taberî’nin (ö. 310/923) *Târîhu’l-ümem ve’l-mülûk* isimli eserleri mehdilik söylemiyle ilişkilendirilebilecek siyasî, toplumsal ve askerî olayları ele almaları bakımından dikkate değer kaynaklardır. Bunun dışında mehdîlik konusunu mezhep çatışmaları, iktidar mücadeleleri ve

hem Şîî hem de Sünnî gelenekte yer alan kıyamet öncesi beklenen kurtarıcı inancı bağlamında ya da modern çağda ortaya çıkan ve bu inancı siyasal-toplumsal eyleme dönüştüren mehdilik hareketleri üzerinden ele alınmaktadır. Çalışmamız ise Emevî ve Abbasî dönemlerinde tarihî şahsiyetler üzerinden ilerleyerek mehdî kavramının başlangıçta siyasî bir temsil ve meşruiyet aracı olarak nasıl kullanıldığını ortaya koymaktadır. Kurtarıcı figürlerin temel unsurları -*nesebî üstünlük, siyasî-karizmatik liderlik, adalet arayışı, dinî yenileme*- çerçevesinde mehdilikle ilişkilendirilmiş şahsiyetler hakkında literatürdeki çalışmalara göre bütüncül bir çerçeve sunmaktadır. Bu açıdan ilgili literatür genellikle mehdîliği “olağanüstü nitelikler ile donatılmış, eskatolojik, mitolojik bir kurtarıcı figürü” olarak ele alırken, makale gerçek tarihî şahsiyetler üzerinden giderek, kavramın toplumsal ve siyasî karşılıklarını tarihsel bağlamda incelemektedir. Başka bir ifade ile mehdîliği apokaliptik ve mitolojik bir olgudan ziyade; toplumsal dönüşüm ve otorite kurma çabalarıyla doğrudan ilişkili tarihsel bir fenomen olarak somutlaştıran bir yaklaşım ortaya koymaktadır. Mehdilik düşüncesinin değişim-dönüşümünü anlamaya yönelik olarak geliştirilen bu tarihî analiz, konuya dair kapsamlı bir çerçevenin inşasına zemin hazırlamaktadır.³

eskatolojik tasavvurlar bağlamında derinlemesine ele alan çağdaş kaynakları belirtmek gerekir. Bu bağlamda Jan-Olaf Blichfeldt, *Early Mahdism: Politics and Religion in the Formative Period of Islam* (Leiden: E.J. Brill, 1985); William Tucker, *Mahdis and Millenarians: Shiite Extremists in Early Muslim Iraq* (Cambridge: Cambridge University Press, 2007); James Darmesteter, *The Mahdi -Past and Present-* (New York: Harper & Brothers Publishers, 1885); Gerlof van Vloten, *Recherches sur la Domination Arab e, le Chiitisme et les Croyances Messianiques sous le Khalifat des Omayyades* (Amsterdam: Johannes Muller, 1894); Gerlof van Vloten, *Emevî Devrinde Arap Hâkimiyeti, Şîa ve Mesih Akideleri Üzerine Araştırmalar*, çev. Mehmed Said Hatiboğlu (Ankara: Otto Yayınları, 2017); Julius Wellhausen, *İslamiyet'in İlk Devrinde Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri*, çev. Fikret Işıltan (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2019); Hayrettin Yücesoy, *Messianic Beliefs and Imperial Politics in Medieval Islam: The Abbasid Caliphate in the Early Ninth Century* (Columbia, SC: The University of South Carolina Press, 2009); Hayrettin Yücesoy, *Ortaçağ İslam'ında Mesihçi İnançlar ve İmparatorluk Siyaseti: Dokuzuncu Yüzyılın Başlarında Abbasi Hilafeti* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2016); Nihal Şahin Utku, “Beklenen Kurtarıcı İnançının Siyasî-Dini İdeolojik Olarak Ortaya Çıkışı”, *Beklenen Kurtarıcı İnanç*, ed. Yusuf Şevki Yavuz (İstanbul: Kuramer Yayınları, 2017), 61-88; Sönmez Kutlu, “Beklenen Kurtarıcı İnanışına Dayalı Siyasî ve Dini Hareketlerde Mehdilik Tipolojileri”, *Beklenen Kurtarıcı İnanç*, ed. Yusuf Şevki Yavuz (İstanbul: Kuramer Yayınları, 2017), 291- 352. Zikredilen bu çalışmalar konuya tarihî, psiko-sosyal, sosyo-politik ve teolojik açılardan önemli katkılar sunmuştur.

³ Araştırmanın metodolojisi, nitel araştırma paradigması kapsamında tarihsel analiz ve betimleyici yöntemle dayanmaktadır. Tarihî süreçte hiçbir fikir veya inancın boşlukta ortaya çıkmadığı temel bir gerçektir. Her fikir ya da inanç, içinde filizlendiği toplumun teolojik mirası, felsefi birikimi ve sosyokültürel dokusundan beslenir. Bu noktada ortaya çıktığı zaman ve mekânın psikososyal ve siyasî koşulları, din, inanç ve kültür yapısı dikkate alınmadan bir inanış, anlayış veya fikrin sağlıklı bir şekilde anlaşılması mümkün değildir. Bu metodolojik perspektiften hareketle İslam düşünce tarihinde merkezi bir konumda yer alan mehdilik inanışının hangi kültürel kodlar ile şekillendiği, hangi sosyopolitik koşullarda ortaya çıktığı ve hangi dinî temayüller ile beslenerek kavramsallaştığı sorularına cevap aranmalıdır. Çalışmanın metodolojisine dair belirtilmesi gereken başka bir husus, herhangi bir fikir, kavram veya inanç, onu besleyen tarihsel aktörlerden bağımsız düşünülemez. Bu bağlamda “şahıslar üzerinde derinleşme” olarak kavramsallaştırılan ilke çerçevesinde “mehdî” kavramının kıyamet öncesi

1. Nesebî Üstünlük

Dinî geleneklerde kurtarıcılarının, sıradan insanlardan farklı olarak Tanrısal bir soya mensup veya Tanrı tarafından kutsal bir misyonla görevlendirilmiş bir lider, bir peygamber ya da o toplumda seçkin nitelikleriyle öne çıkmış bir şahsın neslinden geleceği düşüncesi yaygındır. Zerdüştilikte Saoşyant olarak adlandırılan kurtarıcınının, bu dinin kurucusu Zerdüş'tün soyundan geleceği düşünülür. Benzer şekilde Yahudilikte beklenen Mesih, kral ve peygamber Davud soyundan olacaktır. Nesebî üstünlük, nesebî karizma veya soya dayalı üstünlük olarak ifade edilebilecek bu nitelik, kurtarıcı şahsiyetlerin insanüstü nitelikler ile donatılarak onlara sıra dışı yetenekler yüklenmesinin temelini oluşturmaktadır. İslam tarihinde de hem kıyamet öncesi beklenen mehdî hem de eskatolojik boyut kazanmadan önce mehdilikle ilişkilendirilen şahıslar genellikle Hz. Peygamber'in soyuna dayandırılmıştır.

Erken dönem Arap toplumunda kabile asabiyeti ve aidiyet düşüncesi, mehdîlik inancında soy unsurunu belirleyici bir ölçüt haline getirmiştir. Bu düşünce doğrultusunda, mehdînin sıradan bir bireyden ziyade siyasi otorite bakımından seçkin bir nesebe sahip olduğu yönünde bir inanç geliştirilmiştir. Erken dönem tarih ve edebiyat kaynakları, mehdî unvanının öncelikle siyasî bir anlam taşıdığını ve özellikle Hz. Ömer'in oluşturduğu şura heyetinde yer alan sahabenin soyundan gelen kimseler için kullanıldığını ortaya koymaktadır. Farklı kabile veya topluluklar, kendilerini iktidara taşıyabilecek potansiyele sahip bazı önemli şahsiyetleri, farklı isimler altında mehdîlik vasfıyla ilişkilendirilerek kurtarıcı olarak telakki etmişlerdir. *Kahtânî*, *Temimî*, *Süfyânî*, *Hasanî*, *Hâşimi* gibi kurtarıcı tezahürleri bu bağlamda düşünülebilir. Mehdîlik, imam olma ehliyeti taşıdığı düşünülen kişiler için farklı soy kollarına nispet edilerek kullanılmıştır. Hz. Ali'nin neslinden Hâşimî, Tâlibî, Hasanî ve Hüseyinîler;

kurtarıcı figürüne evrilme sürecinde, belirli tarihî kişiliklerin belirleyici rol oynadığı görülmektedir. Emevîlerin Süfyânî'si fikrini ortaya atan Hâlid b. Yezid (ö. 85/704 [?]), Yemen'in Kahtânî'si olduğunu ileri süren Abdurrahman b. Eş'as (ö. 85/704), Şif çevrelerce mehdî addedilen Muhammed b. Hanefiyye (ö. 81/700) ve Muhammed en-Nefsüzzekiyye (ö. 145/762) gibi isimler, bu kavramın tarihsel seyrini şekillendiren şahsiyetlerdir.

Emevîler içerisinde Süfyânî ve Mervânîler, Zübeyr'in soyundan Kahtânîler ve Talha'nın soyundan Teymîler bu bağlamda öne çıkmıştır.⁴ Bu örnekler, mehdî sıfatıyla öne çıkan şahsiyetlerin genellikle köklü ve itibarlı bir kabileye sahip olduklarını göstermesi bakımından dikkate değerdir.

Emevîler devrinde iktidara karşı ayaklanan Abdurrahmân b. Muhammed b. el-Eş'as'ın, kendisini Yemenlilerin beklediği Kahtânî olarak takdim etmesi⁵ ve bu iddiayla geniş destek bulmasında, sahip olduğu nesebî kimlik belirleyici bir unsur olmuştur. İbn Eş'as'ın nesebi, Kinde (Sevr) b. Ufeyr b. Adiy b. el-Haris b. Murre b. Uded b. Zeyd b. Yeşcub b. Zeyd b. Arib b. Kehlan b. Sebe kanalıyla Kahtânîlere uzanan Kinde kabilesine dayanmaktadır.⁶ Geniş bir perspektifle bakıldığında Arapların soy itibarıyla Kahtânîler ve Adnânîler olmak üzere iki ana gövdeye ayrıldığı kaynaklarda zikredilmektedir.⁷ Tarihsel süreçte Kahtânî kabileleri, İslamiyet öncesi dönemde Güney Arabistan'da tesis ettikleri krallığın sağladığı prestije dayanarak Adnânîlere karşı sosyo-politik üstünlük iddiasında bulunmuşlardır. Buna karşılık Adnânîler, özellikle Kureyş kabilesinin Hz. Peygamber ve ilk halifeleri çıkarmış olmasını, kendi üstünlüklerinin temel dayanağı olarak öne sürmüşlerdir. Buna karşılık, Kahtânîler de ataları Kahtân'ın Hz. Hûd'un oğlu ya da Hz. İsmail'in neslinden geldiğini öne sürerek soylarının üstünlüğünü vurgulamaya çalışmışlardır.⁸ Nitekim Kahtânî-Adnânî rekabetinin neticesinde taraflar, hikâye, efsane ve şiirlerin ötesinde Hz. Peygamber'e nispetle kendi kabilelerini öven hadisler bile üretmişlerdir.⁹ Buna göre hadis kaynaklarında Hz. Peygamber'in “Kahtânlı bir adam çıkıp değneği (asası) ile insanları yönetmedikçe kıyamet kopmaz!”¹⁰ diye buyurduğu

⁴ Kutlu, “Mehdîlik Tipolojileri”, 304.

⁵ Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-işraf*, thk. Abdullah İbrâhim es-Sâvî (Kahire: Dâru's-Sâvî. ts.), 272-273.

⁶ Cevad Ali, *el-Mufassal fi tarihi'l-Arab kable'l-İslâm* (Bağdat: Matbûatü'l-Mecma'il- İlmîyyi'l-İrâki, 1413/1993), 3/315.

⁷ Kuzeyli ve Güneyli Arap kabileleri olarak iki ana gruba ayrılan kabileler arasındaki rekabet için bk. Roberto Marín-Guzmán, “Arap Kabileleri, Emevî Saltanatı ve Abbâsî İhtilali”, çev. Ali Aksu-Sena Kaplan, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 28/1 (2014), 259-277.

⁸ Ebû Abdurrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-Ferâhîdî, *Kitâbü'l-ayn*, thk. Mehdî Mahzumi-İbrâhim Samerrai (Beyrut: Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, ts.) 3/39; Ebü'l-Münzir İbnü's-Saib Hişam b. Muhammed b. Saib Kelbi, *Nesebû mead ve'l-yemeni'l-kebir*, thk. Naci Hasan (Beyrut: Mektebetü'n-Nahda, 1408/1988), 1/131-136; Ebû Muhammed Cemaleddin Abdülmelik İbn Hişam, *es-Siretü'n-nebeviyye*, thk. Mustafa es-Sekka, İbrahim el-Ebyari, Abdülhafız Şelebi (Kahire: Mustafa el-Babi el-Halebi, 1955), 1/7.

⁹ Cevad Ali, *Mufassal*, 1/501.

¹⁰ Ma'mer b. Raşid, *el-Câmi*, thk. Habîbü'r-Rahman el-A'zamî (Beyrut: el Mektebetü'l-İslami, 1403/1982), 11/388 (No. 20816); Ebû Abdullah

rivayet edilmektedir. Bu rivayete dayanarak Kinde kabilesine mensup İbnü'l-Eş'as, Yemenî kabilelerin kurtarıcı olarak bekledikleri Kahtânî olduğu iddiasıyla ortaya çıkmış ve hükümdarlığın yeniden Yemenlilere döneceğini iddia etmiştir. Nesebinin Kinde kabilesine dayanması, kendi içlerinden bir kral veya mehdînin ortaya çıkması ile tekrar eski günlerine dönecekleri ümidini taşıyan Yemenli kabilelerin desteğini kazanmasında etkili olduğu ifade edilebilir.

İslam tarihinde etkin bir siyasî rol oynamış, şura heyetinde ve aşere-i mübeşşere¹¹ olarak isimlendirilenler arasında yer alan Talha b. Ubeydullah (ö. 36/656) ve Zübeyr b. Avvâm'ın (ö. 36/656) çocuklarının mehdî olarak görülmesi dikkat çekmektedir. Zübeyr b. Avvâm'ın oğlu Abdullah b. Zübeyr (ö. 73/692)'in hilafet iddiası sürecinde takipçileri tarafından daha çok siyasî içerikli “mehdî” olarak lanse edilmesinde, onun nesebî üstünlüğünün de etkili olduğu belirtilebilir. Aynı durum halk arasında mehdî olarak görülen Musa b. Talha (ö. 103/722) için de söz konusudur.¹² Ancak Musa b. Talha, Emevî yönetimini reddeden Abdullah b. Zübeyr gibi siyasî mücadelelere giren bir figürden ziyade ilimle meşgul olmayı tercih eden bir kişilik olarak öne çıkmaktadır. Muhtemelen “Aşere-i mübeşşere” olarak tanımlanan on sahabîden biri olan ve Hz. Ömer'in şurasında yer alan babası Talha b. Ubeydullah'tan dolayı halk onu mehdî olarak görmek istemiştir. Kureyş'in Zührî koluna mensup, nesebi Hz. Peygamber'e dayanan ve siyasal kimliğiyle öne çıkan babası sayesinde, oğlu Musa'nın Kûfe halkı tarafından Emevîlere karşı halifelğe aday bir mehdî olarak görülmüş olması muhtemeldir.¹³

Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *Sahih-i Buhârî*, thk. Mustafa Dîb el-Buğâ (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1414/1993), 6/2604 (No. 6700); Ebü'l-Hüseyn el-Kuşeyri en-Nisaburi Müslim b. el-Haccac, *Sahihü'l-Müslim*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Kahire: Matbaatü İsa el-babi el-Halebi, 1374/1955), 4/2232 (No. 60-2910).

¹¹ Kaynaklarda Cennetle müjdelenen sahabîler için “el-aşeretü'l-mübeşşere”, “el-mübeşşerûn bi'l-cenne”, “el-aşeretü'l-meşhûdü lehüm bi'l-cenne” gibi tabirlere yer verilmektedir. Bu bağlamda on sahabe ismi geçmektedir. Bu sahabîlerin ortak özelliği, tamamının Kureyş kabilesine mensup olması ve Hz. Peygamber'in soyuyla birleşmesidir. Dolayısıyla “aşere-i mübeşşere” tabiri “Kureyş'ten cennetle müjdelenmiş on kişi” şeklinde anlamlandırmak daha isabetli olacaktır. Nitekim bu hususa dair rivayetlerde de “aşeretün min Kureyşin fi'l-cenne” ifadesi yer almaktadır. Bk. Abdullah Aydınlı-İsmail Lütfi Çakan, “Aşere-i Mübeşşere”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/547; A. J. Wensinck, “al-^cAshara al-Mubashshara”, *Encyclopedia of Islam, Second Edition*, 1/693.

¹² Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Meni ez-Zührî İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-kübrâ: et-Tabakâtü'l-hâmise mine's-sahâbe*, thk. Ali Muhammed Ömer (Kahire: Mektebetü'l-Hanci, 1421/2001), 7/161.

¹³ Kutlu, “Mehdîlik Tipolojileri”, 305.

Tarih boyunca mehdîlik söylemlerinde en çok dikkat çekilen noktalardan biri, mehdî olduğu iddiasında bulunanların kendilerini kutlu bir soya, genellikle peygamber soyuna dayandırmalarıdır. Şîî çevrelere bakıldığında mehdînin kimliği fırkalara göre değişiklik arz etse de çoğunlukla onun soyunun kızı Fatıma üzerinden Hz. Peygamber'e dayandırıldığı görülmektedir.¹⁴ Bu doğrultuda mehdînin Hz. Peygamber'in neslinden, özellikle Fatıma'nın evlatları arasından çıkacağını bildiren rivayetler dile getirilmeye başlanmıştır. Ayrıca söz konusu rivayetlerde, dönemin toplumsal yapısına ait kabilecilik ve asabiyet unsurlarının, bunun yanı sıra Kûfe, Mekke-Medine ve Şam eksenli siyasî iktidar mücadelelerinin de izleri görülmektedir. Muhtâr es-Sekafî'nin Fatıma evladı olmayan İbn'ül-Hanefiyye'yi mehdî olarak ilan etmesi ve bu süreçte Abbâsîlerin iktidara giden yolunun açılması ile bazı kesimler tarafından mehdî, Fatıma soyuna tahsis edilmiştir. Böylece iktidarın (mehdîliğin) Ali'nin Fatıma'dan gelen çocukları aracılığıyla devam edeceğini destekleyen rivayetler dolaşıma girmiştir. Buna göre farklı hadis kaynaklarında yer alan ve birçok sahabe tarafından aktarılan bir rivayete göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “*Mehdî, benim soyumdan, kızım Fâtıma'nın evlatlarındandır.*”¹⁵ Rivayetlerin hadis koleksiyonlarına girmesi ile, Ehl-i Sünnet, Şîa ve Sufiler mehdînin soyunu Fatıma'ya dayandırmışlardır.¹⁶ Bu şekilde mehdînin Hz. Peygamber'in Fatıma'dan olan evlatlarından olması, ona ayrı bir soy karizması kazandırmıştır. Şîî çevrelerde Hz. Ali ve Hz. Fatıma'nın soyuna dayandırılarak birçok ismin imam/mehdî olarak benimsenmesi, bireyin karizmatik vasıflarından ziyade kalıtımsal haleflikle elde edilen meşruiyeti niteleyen “kalıtımsal karizma” durumunu göstermektedir.¹⁷

Ebû Süfyan'ın ismine nispetle Süfyânî denilen kurtarıcının Emevî-Süfyânî neslinden

¹⁴ Mehdînin soyunun Hz. Peygambere dayandırılmasının bir sebebi olarak, onun tıpkı Hz. Peygamber gibi adalet, hakkaniyet, eşitlik ve sosyal ahlak ön planda tutan bir yönetim gerçekleştireceği düşüncesi zikredilmektedir. Bk. Mahmut Çınar, “İslam Düşüncesinde Mehdîlik ve Mesihlik Nedir Ne Değildir?”, *Nüzul-i İsa ve Mehdîlik Nedir Ne Değildir?* (Ankara: Fecr Yayınları, 2019), 123.

¹⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd b. Mâce el-Kazvînî, es-Sünen, thk. Şuayb Arnaut vd. (Dimâşk: Darü'r-Risaleti'l-Alemiyye, 1430/2009), 5/214 (No. 4086); Süleyman b. Eş'as b. İshak el-Ezdi Ebû Davud es-Sicistani, *Sünen-i Ebû Dâvûd*, thk. Şuayb el-Arnaut vd. (Beyrut: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1430/2009), 6/341 (No. 4284).

¹⁶ Kutlu, “Mehdîlik Tipolojileri”, 308.

¹⁷ Hamid Dabaşî, *İslâm'da Otorite*, çev. Süleyman Gündüz (İstanbul: İnsan Yayınları, 1995), 162; Mehdîlikle ilişkili olmamakta birlikte Muaviye'nin oğlu Yezid'i velayet tayin etmesi “kalıtımsal karizma” örneği oluşturduğu ifade edilebilir.

geleceğine işaret edilmesi de nesep üstünlüğü ve kabile asabiyetinin etkisini göstermektedir. Şîî grupların mehdilik fikri sayesinde taraftarları arasında destek bulduktan sonra Emevî Süfyânîler, “Süfyânî” mehdîsini ortaya çıkararak buna uygun rivayetlerle bu kavrama meşruiyet kazandırmaya çalışmışlardır. Aynı sülaleden devam etse de hilafetin Süfyânîlerden Mervânîlere yani başka bir soya geçmesi neticesinde Süfyânî koluna mensup Halid b. Yezid tarafından, kendi soylarından iktidarı yeniden kendilerine tahsis edecek bir kurtarıcı Süfyânî ile ilgili rivayetlerin dolaşıma sokulduğu ileri sürülmüştür.¹⁸ Anlaşılacağı üzere Süfyânî mehdî figürünün odağında da siyasî beklentiler doğrultusunda bir soy üstünlüğü veya vurgusu ön plana çıkmaktadır. Nitekim Süfyânî olduğu iddiası ile ortaya çıkan Ebû Amaytar’ın nesebî üstünlüğe vurgu yaptığı şu sözleri dikkat çekmektedir: “*Ben Siffin’in büyüklerinin nesebindenim, - yani hem Ali hem de Muaviye’nin soyundanım*”. Bu tutum, Arap toplumundaki soya dayalı meşruiyet anlayışını yansıtmaktadır. Söz konusu lider, hem Hz. Ali'nin hem de Emevîlerin soyuna atıfta bulunarak ve Kureyş kabilesine mensubiyetini vurgulayarak, hareketine meşruluk kazandırma ve toplumsal destek sağlama çabası içinde olduğunu göstermektedir.¹⁹ Bu durum, dönemin Arap siyaset geleneğinde nesebin ne denli belirleyici olduğunu göstermesi bakımından oldukça anlamlıdır.

Bu siyasî ve toplumsal mehdîler dışında Sünnî gelenekte kıyametten önce gelmesi beklenen mehdî ile ilgili hadis kaynaklarında mehdînin soyu ve kimliği hususunda bir ittifak bulunmamaktadır. Ancak dönemin sosyo-kültürel ve politik koşulları çerçevesinde rivayetlere yansıyan mehdîler, Peygamber soyuna veya onun kabilesine dayandırılmıştır. Bu noktada mehdînin Hz. Hasan, Hz. Hüseyin, Fatıma’nın soyundan veya Abbasoğullarının soyundan

¹⁸ Ebu Ali el-Cübbai, *Kitabü'l-Makâlât: itikadi mezheplere yönelik klasik bir eleştiri*, thk.ve çev. Özkan Şimşek vd. (İstanbul: Endülüis Yayınları, 2019), 152.

¹⁹ Yusuf Oktan, “Siyasî ve Mezhebî Olayların Ortaya Çıkardığı Süfyânî Rivâyetleri”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 24/3 (2020), 1141-1143.

geleceği şeklinde farklı rivayetler söz konusudur.²⁰ Diğer bir rivayete göre, mehdî olarak geleceği bildirilen kimse ahir zamanda zuhur edecek olan Hz. İsa'dır.²¹ Bazı rivayetlerde genel ifadeler ile Ehl-i Beyt'ten olacağı aktarılmıştır.²² Bunların dışında Nuaym b. Hammad'ın *Kitabu'l-Fiten'inde* mehdînin hayatı, özellikleri, ismi, nesebi, hükümranlılığının süresi gibi konuların yer aldığı bölümde mehdînin nesebi başlığı altında mehdînin onun Ehl-i Beyt, Kureyş, Haşimoğulları, Abdulmuttalib soyu ve Hz. Fâtıma'nın çocukları arasından olacağına dair çeşitli rivayetler sıralanmıştır. Hz. Peygamber'e dayandırılan mehdînin soyu hakkındaki rivayetlerin farklı versiyonlarında kullanılan ister genel olarak "Benden", "Ehl-i Beyt'imden", "Bizden, Ehl-i Beyt'ten", isterse özel olarak "Fatıma evladından", "Abdulmuttalib'in çocuklarından" "benim soyumdan, Fatıma evlatlarından" şeklindeki ifadeler, Emevî-Hâşimî veya Tâlibî-Abbâsî kabile çekişmesinin izlerini yansıtmaktadır.²³ Hz. Peygamber'in vefatının ardından, iktidarı elde tutma veya ele geçirme mücadelesi veren her kesim, mehdîlik iddiasını kendi soy bağlarıyla ilişkilendirme çabasına girmiş ve bu doğrultuda çeşitli rivayetleri araçsallaştırmıştır. Bu durum, mehdîlik anlayışının arka planındaki siyasî rekabet ve kabilevî dinamikleri açıkça ortaya koymaktadır.

Mehdînin soyu ve kimliğinin en belirgin şekilde yer aldığı bir rivayete göre mehdînin adı, Hz. Peygamber'in adı; künyesi, Resulullah'ın künyesi ve babasının adı, Hz. Peygamber'in babasının adı olarak anılmaktadır.²⁴ Söz konusu rivayetin "Muhammed" veya "Muhammed b.

²⁰ Bazı rivayetlere örnek vermek gerekirse; "Mehdî Fatıma'nın evlatlarından ve Hasan'ın soyundandır." Bk. Ebû Davud, *Sünen-i Ebû Dâvûd*, 6/341 (No. 4284); "Mehdî bizden, Ehl-i Beyt'tendir. Allah onu bir gecede zafere erdirecektir." Bk. İbn Mâce, *es-Sünen*, 5/213-214 (No. 4085); "Mehdî Fatıma evladındandır." Bk. İbn Mâce, *es-Sünen*, 5/213-214 (No. 4086); Abbâsîlere nispetle, "Horasan üzerinde siyah bayrakları gördüğünüzde kar üzerinde sürünerek de olsa onlara katılın. Çünkü onların içerisinde Allah'ın halifesi mehdî vardır." şeklinde bir rivayet aktarılmıştır. Bk. Ahmed b. Muhammed eş-Şeybani Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü'l-İmam Ahmed b. Hanbel*, thk. Şuayb el-Arnâvut-Adil Mürşid (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1416/1995), 37/70 (No. 22387)

²¹ Söz konusu rivayete göre Hz. Peygamber, 'Meryem oğlu İsa'dan başka mehdî yoktur.' buyurmuştur. Bk. İbn Mâce, *es-Sünen*, 5/165 (No. 4039).

²² "Kıyametin kopması için zamanda sadece bir gün bile kalmış olsa Allah benim Ehl-i Beytimden bir zatı (Mehdî'yi) gönderecek." Ebu Davud, *Sünen-i Ebû Dâvûd*, 6/337 (No.4282).

²³ Kutlu, "Mehdîlik Tipolojileri", 303.

²⁴ "Kıyamete bir gün bile kalsa Allah o günü uzatır, o günde Ehl-i beytimden adı adımla, baba ismi baba isimle aynı olan bir mehdî gönderir. O şahıs, dünyayı zulümle dolduğu gibi adaletle doldurur. Araplara adı adıma uyan Ehl-i beytimden biri hâkim olmadıkça dünya son bulmayacaktır". Ebu Davud, *Sünen-i Ebû Dâvûd*, 6/337 (No. 4282); Bu rivayette geçen "ismi isimime, babasının ismi babamın ismine uygun" şeklindeki ifade uygun düşen tarihsel kişiliklere ilişkin ayrıntılı bir değerlendirme için bk. Mithat Eser, "Abbâsîler Döneminin İlk Mehdîsi Muhammed

Abdullah" isimli şahısların otoritesini meşrulaştırmak amacıyla kasıtlı olarak yayıldığı düşünülebilir. Tarihsel kayıtlar, bu isimle anılan iki önemli mehdî adayını öne çıkarmaktadır: Muhammed b. Abdullah en-Nefsüzzekiyye (ö. 145/762) - Hasanî soyundan gelen ve Abbâsîlere karşı ayaklanan bir lider- ve Muhammed el-Mehdî (ö. 169/785) - Abbâsî halifesi olarak resmî unvanıyla "mehdî" lakabını kullanan ilk halife-²⁵ Abbâsî yönetimine başkaldıran ve hilafet hakkının kendisinde olduğunu iddia eden Muhammed en-Nefsüzzekiyye'nin isyan hareketine ve mehdîlik iddiasına karşılık olarak Ebû Ca'fer el-Mansûr'un oğluna Mehdi ismini vermesi, bir anlamda Şîi Mehdi'nin karşısında Sünnî Mehdi'yi yerleştirmeyi amaçladığını düşündürmektedir.²⁶ Yine onun bu hamlesi, "mehdî" vasfının Abbâsoğulları ile ilişkilendirilmesi yönünde bilinçli bir siyasî hamle olarak değerlendirilebilir.

2. Siyasî-Karizmatik Liderlik

Tarihsel süreçte kurtarıcılar, genellikle ilahî kökenli veya tanrısal yetkiyle donatılmış, Tanrı tarafından yetkilendirilmiş bir hükümdar, lider şeklinde karizmatik şahsiyetler olarak tasavvur edilmiştir. Öte yandan, bazı kültürlerde geçmişte iktidarı elinde tutmuş ve toplumu dönüştürmüş kralların ölümlerinden sonra onların yeniden dünyaya gelerek kurtarıcılık misyonunu üstleneceklerine dair eskatolojik inançlar gelişmiştir. Bu noktada din ve toplumların kurtarıcı tasavvurlarında beklenen şahısların, karizmatik lider vasfına sahip oldukları ve siyasî birtakım misyonlar yüklendikleri görülmektedir. Bu durum hem İslam'ın erken dönemlerinde mehdî olarak nitelendirilmiş tarihsel kişilikler hem de Müslüman gelenekte mehdîlik inancı için de söz konusudur.

Genellikle liderlik ile ilişkilendirilen bir terim olarak karizma kavramı, liderlerin doğal bir yeteneği veya çekiciliğini ifade eder. Alman sosyolog Max Weber, karizma kavramını "*bir kişinin sıradan insanlardan farklı bir konumda bulunmasını ve doğüstü, insanüstü yahut en azından*

b. Abdullah ve Onun Mehdiği ile İlgili Rivayetlerin Değerlendirilmesi", *Bilimname* 41 (2020), 7-38.

²⁵ Andreas Görke, "Gaybî Haberler, Tarih ve Müşterek Râvi: Metodolojik Bir Çalışma", çev. Tuğçe Günaydın, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 46 (2019), 350-351.

²⁶ Betül Yurtalan, *Mezhep ve Siyaset* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2024), 58.

olağanüstü güç ve vasıflar atfetmesine imkân tanıyan özel bir kişilik özelliği” şeklinde tanımlamaktadır.²⁷ Bu noktada din kurucuları, peygamberler, askerî ve siyasî önderler karizmatik liderlerin arketipleri olarak kabul edilebilir. Karizmatik liderlerin büyüklüğü genellikle mucizeler, olağanüstü cesaret ve etkileyici başarılarla özdeşleştirilir; bu özellikler, sıradan insanların sahip olamayacağı doğüstü güçler şeklinde değerlendirilir.²⁸ Kendisine yüklenen görev ve sorumluluklar ile kendisinden beklenen siyasî roller düşünüldüğünde kurtarıcı figürler de karizmatik liderler olarak tanımlanabilir.

Derin krizlerin yaşandığı dönemlerde, baskı altında kalmış ve toplumsal olarak yıpranmış kitleler, zulüm ve adaletsizliklere karşı direnebilmek ve bu baskılardan kurtulabilmek adına umutlarını ilahî destekle donatılmış siyasî önderlere bağlamışlardır.²⁹ Yani zor anlarda ümitsizlik içinde insanlar, kurtarıcı olarak bir lider arayışı içinde olmuşlardır. Başka bir ifade ile toplumun içinde bulunduğu koşullar lider kişilikleri ortaya çıkarmıştır. Bu husus, İslam tarihinin erken dönemlerinde mevcut iktidarın haksız politika ve baskılarını ortadan kaldırarak adil bir düzen kurma vaadi ile mehdîlik söylemleri ile ilişkilendirilmiş bazı isimlerin nasıl ortaya çıktığını açıklamaktadır. Siyasî anlamda bir güç elde etmiş, iktidara geçmeyi arzulayan Abdullah b. Zübeyr (ö. 73/692), Muhtâr es-Sekafî (ö. 67/687), Abdurrahman b. Muhammed b. Eş’as (ö. 85/704), Hâris b. Süreyc (ö. 128/746), Muhammed en-Nefsüzzekiyye (ö. 145/762) gibi isimleri bu bağlamda değerlendirmek mümkündür.

Karizmatik liderlik, genellikle devletlerin belirli bir kriz veya geçiş dönemi yaşadığı zamanlarda, resmi otoritenin zayıfladığı durumlarda daha belirgin hale gelir.³⁰ Böyle ortamlarda karizmatik liderin, “örnek” ve “otoriter” doğası gereği, devrimci ruhuyla yeni bir ahlâkî sistem ve toplumun sosyal düzenini yeniden yapılandırmaya yönelik bir çaba içinde olduğu anlaşılmaktadır.³¹ Bu noktada 680 yılında Muaviye’nin vefatından sonra veliaht tayin edilen

²⁷ Max Weber, *Bürokrasi ve Otorite*, çev. H. Bahadır Akın (Ankara: Adres Yayınları, 2005), 75.

²⁸ Gordon Marshall, *Sosyoloji Sözlüğü*, çev. Osman Akinhay-Derya Kömürcü (Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2005), 387.

²⁹ Kutlu, “Karizmatik Otorite ve Temsil Sorunu”, 124-125.

³⁰ Zel, *Kişilik ve Liderlik*, 152.

³¹ Dabaşî, *İslâm’da Otorite*, 103.

oğlu Yezid'e biat etmeyi reddederek³² onun iktidardan indirilmesi için Mekkelileri mücadeleye davet eden³³ ve Mekke'de kendi halifeliğini ilan etmiş olan İbn Zübeyr, Emevîleri en çok uğraştıran kişilerden biri sayılmıştır. Onun halk nezdinde geniş destek bulmasında, Emevîlerin baskıcı tutumları etkili olmuştur. Öte yandan, halkın bir halifede aradığı dindarlık, cesaret ve takvâ gibi niteliklerin de Abdullah b. Zübeyir'in şahsında karşılık bulması, onun etki gücünü artıran önemli bir unsur olmuştur.³⁴

Emevî yönetimine yönelik gerçekleştirilen en etkili ayaklanmalardan biri, Abdurrahman b. Muhammed b. Eş'as tarafından başlatılmıştı. Onun 81/700 yılında Emevî valisi Haccâc ve Halife Abdülmelik'e karşı³⁵ ayaklanmasının altında yatan temel gerekçe, Emevî idaresinin baskıcı tutum ve politikaları idi. Bu süreçte *Nâsiru'l-Müminîn* unvanı ile Emevî iktidarı ve Haccâc'ın uyguladığı zulmünü bitirecek, Yemenlilerin yönetimi devralmasını sağlayacak kimse -*Kahtânî*- olduğunu ileri sürmüştür. Bu şekilde Emevî hilafetinden hoşnut olmayan tüm grupları çevresinde toplamak için dinî bir içerik kazandırarak isyanını sürdürmüştür. Nitekim onun bu hareketinin, Emevî iktidarının cizye ve haraç vergilerinden usanmış halk için bir kurtuluş ümidi olarak görüldüğü ve kitleler halinde destek bulduğu ifade edilmelidir. Bu hususlardan hareketle taraftarlarının bağlılıklarını kazanmak için onların taleplerine karşılık vermeye çalışan liderler gibi, İbn Eş'as'ın haksızlıklara karşı gelerek adalet ve eşitliğe dayalı bir düzen kurma gayesi ile harekete geçmesi, onun karizmatik siyasî liderlik yönüne işaret etmektedir.

Karizmatik şahsiyetler, liderliklerini sürdürebilmek için genellikle bir dizi taktik kullanırlar. Bu taktikler, liderin taraftarları üzerindeki etkisini artırır. Söz gelimi lider, karizma-

³² İbn Vazîh Ahmed b. İshak b. Ca'fer Ya'kûbî, *Tarihü'l-Ya'kûbî* (Beyrut: Dâru Sadır, 1415/1995), 2/241; Ebû Cafer İbn Cerir Muhammed b. Cerir b. Yezid Taberî, *Tarihü't-Taberî: tarihü'r-rusûl ve'l-müluk*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim (Kahire: Dâru'l-Maârif, 1967), 5/341-343.

³³ Ebü'l-Abbas Ahmed b. Yahyâ b. Cabir Belâzürî, *Ensâbü'l-eşraf*, thk. Riyaz Zirikli-Süheyl Zekkar (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1417/1996), 5/319.

³⁴ Hasan İbrâhim Hasan, *Tarihü'l-İslâm* (Beyrut: Dâru'l-Cil, 1416/1996), 1/335-336.

³⁵ Ebû Amr eş-Şeybani Halîfe b. Hayyât eş-Şeybânî el-Basrî, *et-Tarih*, thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî (Riyad: Daru Taybe, 1405/1985), 215; Taberî, *Tarihü't-Taberî*, 6/335.

tik görüntüsünü vurgulamak için özel giysiler giyerek kendisini özel bir konuma yerleştirebilir. Hareketinin dini yönünü vurgulamak için siyah bayraklı adam olduğunu öne çıkararak farklı bir yol izleyen Haris b. Süreyc buna örnek olarak zikredilebilir. O, siyahı kendi sembolü ve ezilen insanların mesih beklentisine bir çağrı olarak benimsemiştir.³⁶ Nitekim İbn Süreyc, siyah elbiseler giyinip “*er-Rızâ min Âl-i Muhammed*”³⁷ şeklinde dinî bir sloganla ortaya çıktığı bu hareketinde kısa bir zamanda birçok insanı etrafında toplamayı başarmıştır.³⁸ Kendisi, halkı Emevî zulmünden kurtaracak -*mazlumların kurtarıcısı*- siyah bayraklı adam olarak görülmüştür. Yine Haris’in hilafetin ancak şura veya dindar Müslümanların ileri gelenlerinden oluşan bir topluluk aracılığı ile meşrulaştırılabileceğine inandığı ifade edilmiştir. Onun Emevî siyasî meşruiyetinin temellerini sorgulaması ve şura vurgusu hareketin siyasî boyutunu ortaya koymaktadır.³⁹ Batılı araştırmacı La Vaissière, Hâris’in “er-Rızâ” çağrısının gerçekte kendi liderliğini öne çıkarma amacı taşıdığını belirtir; bu da hareketin siyasî beklentilere dayandığını göstermektedir.⁴⁰ Bu bilgilerden hareketle, Emevî iktidarının haksız uygulamalarına karşı başlattığı isyan hareketi kesintili olarak on yıldan fazla süren ve Emevîlerin çöküşünde büyük bir etkiye sahip Hâris b. Süreyc’i bu açıdan karizmatik kişiliğe sahip siyasî bir lider olarak nitelemek mümkündür.

Karizmatik lider tipi, kendine güvenli, etkileyici ve ikna etme kabiliyeti güçlü olan kişidir. Karizmatik liderlerin telkin ettiği güven, insanların gönüllerinde ve doğal olarak rasyonel olmayan yönlerinde yankılandığı için toplum onun uğruna her şeyi göze alabilmektedir.⁴¹

³⁶ Guzmán’a göre, “Emevîlerin beyaz bayraklarına karşı siyah bayraklar, adaletin yeniden canlanmasının ve zulmün ortadan kaldırılmasının mesihsel bir sembolü haline gelmiştir.” Bk. Guzmán, *Popular Dimensions of the ‘Abbāsīd Revolution*, 86; Guzmán burada her ne kadar Yahudi ve Hıristiyan kurtarıcı geleneğindeki mesih kavramını kullanmış olsa da Müslüman gelenek açısından İbn Süreyc bağlamında bu ifadeden mehdiliği kastettiğini söylemek mümkündür. Siyah bayraklı adam ve mehdilik ile ilgili detaylı bilgi için bk. Öznur Özdemir, “Mahdī With Black Banners: A Close Look at the Akhbār Al-‘Abbās from the Perspective of Mahdī Belief”. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 25/1 (June 2021), 157-171.

³⁷ Hz. Peygamber’in ailesinin hoşnutluğunu ve rızasını ifade eden bu slogan, aynı zamanda bu rızanın izini süren bir duruş ve hareket olma iddiasını da barındırmaktadır. Böylelikle söz konusu söylem, liderin hareketi kendi şahsına bağlayan bir görüntüden uzaklaştırarak onu değerli bir fikir hareketi olarak tanımlamakta ve bu yolla meşruiyetini güçlendirmektedir.

³⁸ Taberî, *Tarihü't-Taberî*, 7/95; Julius Wellhausen, *Arap Devleti ve Yıkılışı*, çev. Celal Emanet (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2021), 350.

³⁹ Said Reza Huseini, “The Rebellion of al-Ḥārith b. Surayj (116–28/734–46): The Local Perspective”, *Al-‘Uşūr al-Wuṣṭā* 30 (2022), 524-525.

⁴⁰ E. de La Vaissiere, “The Abbāsīd Revolution in Marw: New Data”, *Der Islam* 95/1 (2018), 136.

⁴¹ Nur Vergin, *Siyasetin Sosyolojisi* (İstanbul: Doğan Kitap, 2017), 65.

Taraftarları liderin kişiliği ve liderlik tarzından etkilenecek etrafında toplanır ve onu takip ederler. İslam Tarihi'nde önemli bir askerî ve siyasî lider olarak kabul edilen Ebû Müslim el-Horasânî'nin de liderlik yetenekleri, cesareti ve karizması onu önemli bir figür haline getirmiştir. Ebû Müslim, Abbâsî ayaklanmasında öncü bir rol oynayarak ihtilalin başarıya ulaşmasını sağlamıştır. Öldürülmesinden sonra birçok farklı kesimin Ebû Müslim'in intikamını almak üzere harekete geçmesi ve öldürülmediğini, tekrar yeryüzüne gelerek adaleti sağlayacak mehdî olduğunu ileri sürmesi, toplum üzerindeki etkisini göstermesi açısından önemlidir. Neticede insanları kendi tarafına çekme, etkileme, motive etme ve harekete geçirme kabiliyeti gibi niteliklerden ötürü Ebû Müslim, karizmatik bir lider olarak gösterilebilir.

Erken dönem Şîa literatüründe, mehdî siyasî bir lider olarak tanımlanmış ve gelecekte kurulacak olan Şîi devletin sembolü olarak kabul edilmiştir. Ancak bu durum, zamanla bir inanç biçimine evrilerek farklı bir yapıya dönüşmüştür.⁴² Keysânî çevrelerin, mehdîliğini öne sürdükleri Muhammed b. el-Hanefiyye etrafında oluşturdukları inanç sistemi, onun evrensel hâkimiyet kuracak bir devlet tesis edeceği beklentisiyle siyasi bir kurtarıcı figür anlayışına dayandırılmıştır. Benzer şekilde, kendisine yüklenen siyasî bir görev, kıyamete yakın bir zamanda ortaya çıkarak, Keysânîyye takipçilerini Emevî zulmünden kurtarma amacını taşımaktadır. Avcu'ya göre, bu yaklaşımın kökenleri Muhtâr hareketinin Emevî ve Zübeyrî güçleri karşısında aldığı yenilginin yarattığı kolektif psikolojik travmaya dayanmaktadır. Bu şekilde, siyasi başarısızlıklarını meşrulaştırma çabası içindeki gruplar, gelecekte zuhur edecek bir mehdînin nihai zaferi beklentisiyle politik motivasyonlarını sürdürme stratejisi geliştirmişlerdir.⁴³ Yani tarihsel süreçte yaşanan başarısızlıklar sonucunda Şîilikte mehdîlik fikri, toplumsal bütünlüğü sağlayan ve kolektif ümitleri besleyen temel bir paradigmaya evrilmiştir.

Hz. Peygamber'in vefatından sonra, onun oluşturduğu adil, hakkaniyetli ve erdemli toplum yapısının bozulmasıyla birlikte, insanlar arasında yeniden böyle bir dönem yaratma

⁴² Avni İlhan, *Mehdîlik* (İstanbul: Beyan Yayınları, 1993), 56.

⁴³ Ali Avcu, *İslam'ın İlk Marjinalleri Gulat-ı Şîa* (Ankara: Fecr Yayınları, 2020), 74-75.

isteği devam etmiştir. Bu istek de güçlü ve karizmatik bir liderin önderliğinde gerçekleşebileceği düşüncesiyle şekillenmiştir.⁴⁴ Bu çerçevede Şîî fırkalarda mehdî olarak telakki edilen Muhammed b. el-Hanefiyye, Muhammed b. Abdullah en-Nefsüzzekiyye gibi şahıslara yüklenen siyasî misyon ve isimleri etrafında üretilen mitolojik kültür, karizmatik liderliğin niteliklerini taşımaktadır. Karizmatik liderlik, büyük ölçüde toplumun lideri ilahî bir göreve sahip, doğaüstü nitelikler taşıyan ve kutsal bir kimlikle donatılmış olağanüstü bir kişi olarak görme-siyle meşruluk kazanır.⁴⁵ Her Şîî fırkada farklı tezahürleri olmasına rağmen genellikle mehdînin, dünyayı zulüm ve haksızlıklardan kurtarmakla kalmayıp Emevî ve Abbâsî yöneticileri tarafından ezilen, hakları gasp edilen Ehl-i Beyt'in intikamını alacağı ve onları zafere kavuşturacağı beklentisi mevcuttur.⁴⁶ Bu şekilde genellikle Şîî fırkalarda kurtarıcı mehdî olarak geleceği beklenen imamlara güç ve iktidarı ele geçirecek karizmatik siyasî bir liderlik vasfının yüklendiği anlaşılmaktadır.

3. Adalet Temin Edici

Tarih dönemlere ayrılırken, başlangıç dönemleri genellikle mutluluk, huzur ve barışın; son dönem ise sıkıntılar, kaos, kargaşa, kıtlık, zulüm ve adaletsizliğin hâkim olduğu dönemler olarak tasavvur edilmiştir.⁴⁷ Bunun doğal bir neticesi olarak kötüye giden bu sürecin sonunda insanlar çareyi, kendilerini bu sıkıntılardan kurtarıp adaleti sağlayacak, mutluluk ve refaha kavuşturacak bir kurtarıcıyı beklemekte aramışlardır. Bu noktada adalet arayışı, kurtarıcı inancının temellerini belirleyen en temel unsurlardan biri olarak ifade edilebilir.

Emevîler devrinde hicrî birinci asrın sonlarına doğru Müslüman toplumda ortaya çıkan birtakım sosyo-ekonomik haksızlık ve baskılar, “mehdî” kavramının adalet ve eşitlik talepleriyle birlikte kullanılmasına zemin oluşturmuştur. Bu şekilde zulüm gören toplumlarda

⁴⁴ Mahmut Çınar, “Ortaya Çıkış Sürecinde Siyasî Bir Kişilik Olarak Mehdî ve Mehdilik”, *Gaziantep University Journal of Social Sciences* 20/4 (2021), 1598.

⁴⁵ Vergin, *Siyasetin Sosyolojisi*, 64.

⁴⁶ Sa'd Muhammed Hasan, *el-Mehdiyyetü fi'l-İslâm Münzû Akdemü'l-Usûr Hatta'l-Yevm* (Mısır: Daru'l-Kitabi'l-Arabi, 1373/1953), 81; Ethem Ruhi Fırlı, “Mesih ve Mehdi İnancı Üzerine (Mezhepler Tarihi Açısından Bir Bakış)”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 25 (1981), 204.

⁴⁷ Cengiz Batuk, *Tarihin Sonunu Beklemek: Ortadoğu Dinlerinde Eskatoloji Mitosları* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2003), 233.

adaleti tesis edecek bir kurtarıcı figürüne dair inanç ortaya çıkmıştır. Mehdî söyleminin, Müslüman toplumda erken dönemlerde siyasî içerikli bir bağlamda toplumu doğru yola iletecek adil yönetici, adalet uğruna mücadele eden lider için kullanılmış olması da bu fikre dayanak oluşturmaktadır. Bu söylemin arka planında, özellikle toplumsal haksızlıkların ve baskıcı yönetimlerin yaygınlaştığı dönemlerde, insanların kendilerine zulmü sonlandıracak, haklarını koruyacak ve adil bir düzen kuracak bir kurtarıcının zuhuruna dair beklentileri yatmaktadır.

Emevî iktidarının haksız politikalarının yoğunlaştığı dönemlerde, baskı altındaki insanların desteğini arkasına alarak iktidarı ele geçirme hedefine yönelik kurtarıcı mehdîlerin ortaya çıkması için uygun koşullar mevcuttu. Nitekim böyle bir ortamda Haşimoğullarından yetenekli ve hırslı bazı kişilerin, vergilerin altında ezilmiş köle ve mevalinin gözünde beklenen Hâşimî (Mehdî)⁴⁸ olduğunu ileri sürerek ortaya çıktıkları ifade edilmektedir.⁴⁹ Aynı şekilde İbnü'l-Eş'as veya Haris b. Süreyc'in Emevî karşıtı isyan hareketinde öne çıkan mehdîlik iddialarını bu bağlamda değerlendirmek mümkündür. Mezkûr hareketlerde ekseriyetle Emevî iktidar ve yöneticilerinin haksız uygulamalarına karşı adalet ve eşitliğe dayalı bir düzen ortaya koyma vurgusunun ön planda olduğu görülmektedir. Kahtânî figürü ile özdeşleşmiş İbnü'l-Eş'as, mevali ile Araplar arasında hak ve hukuk bakımından eşitliğin sağlanmasına, mevalinin cizyeden kurtulmasına yönelik bir gayret göstermiştir.⁵⁰ Haris b. Süreyc de Emevî yönetiminin Müslüman olan yerli halka cizye yüklemeye devam etmesi ve mevaliyi ikinci sınıf insanlar gibi görmesi karşısında, halkın haklarını korumak için mücadele etmiştir.⁵¹

Emevîler devrindeki isyan hareketlerinin temelinde, esas itibarıyla iktidarın uyguladığı siyasetin İslâm'ın birlik ruhunu ortaya koyan adalet ve eşitlik ilkelerinden sapmasının yattığı görülmektedir.⁵² Hâkim erkin her türlü haksız politikaları karşısında ortaya çıkan bu

⁴⁸ Buradaki Hâşimî tabirinden gerek Ali taraftarları gerekse Abbasoğulları olsun Emevî iktidarına yani Ümeyyeoğullarına karşı gelen grupların kastedildiği düşünülmektedir. Nitekim Emevî karşıtı ayaklanmaların geneli Haşimi neslinden liderler tarafından gerçekleştirildiği ifade edilebilir.

⁴⁹ Melhem Chokr, *İslam'ın Hicri İkinci Asrında Zındıklık ve Zındıklar*, çev. Ayşe Meral (İstanbul: Anka Yayınları, 2002), 354-355.

⁵⁰ Wellhausen, *Arap Devleti ve Yıkılışı*, 350-351.

⁵¹ Wellhausen, *Arap Devleti ve Yıkılışı*, 350-351; Vloten, *Emevi Devrinde Arap Hâkimiyeti*, 61.

⁵² Fatih Sancılı, *Mezhep-İktidar İlişkileri -Erken Dönem Abbâsîlerde-* (Ankara: Fecr Yayınları, 2021), 187.

hareketler, zulüm düzenini yıkacak ve yeni bir adalet çağı başlatacak bir kurtarıcı (mehdî) beklentisiyle şekillenmiştir. Bu hareketlerin dışında tarihi süreçte Hz. Peygamber'in Ehl-i Beytine yapılan zulüm ve baskılar, bazı kesimleri kendi içlerinden adil ve hakkaniyetli bir kurtarıcının ortaya çıkacağı fikrine sevk etmiştir. Bu düşünce, özellikle erken dönem aşırı Şîî fırkaların mehdî tasavvurlarında, adalet temasının ön planda yer almasına neden olmuştur. Aşırı Şîî gruplar arasında Emevîler zamanı, mehdî düşüncesinin en yoğun şekilde tartışıldığı bir evre olarak tarihe geçmiştir. Hz. Ali'nin hilafet hakkının elinden alındığına inanan ve sistematik baskılara maruz kalan Şîî çevreler, imamlarının aslında ölmediği ve ileride adaleti tesis etmek üzere geri döneceği inancını benimsemiştir. Bu çevreler, mesihçi ve devrimci bir ideoloji ile imamların, bütün ilimleri ve ilahi gizleri bilen tabiatüstü bir lider olduklarını, yer-yüzüne refah ve adaleti egemen kılacaklarını kabul etmişlerdir.⁵³ Duruma tersinden bakıldığında, toplumsal düzeyde hissedilen adalet ihtiyacının, mehdî inancının oluşumunda önemli bir zemin teşkil ettiği söylenebilir. Bu bağlamda bazı örnekler vermek gerekirse, Keysâniyye fırkası, Muhammed b. el-Hanefiyye'yi zulmün hâkim olduğu dünyaya yeniden dönerek adaleti tesis edecek olan mehdî olarak kabul etmiştir. Aynı şekilde Abdullah b. Muaviye'nin ölümünden sonra bazıları onun ölmeyip hayatta olduğunu, beklenen mehdî olarak bir gün yer-yüzünde adaleti tesis edeceğini ifade etmişlerdir. Mûseviyye, Musa el-Kâzım'ın ölmediğini, dünyayı adaletle doldurmadan da ölmeyeceğini kabul etmiştir.⁵⁴ İmâmiyye de yaşanmış zulüm ve haksızlıklar karşısında taraftarlarını teskin etmek ve sadakati sürdürmek için, mehdînin adaleti sağlayacağına ve sıkıntılarını sona erdireceğine dair inancı canlı tutmuştur.

4. Dinî Islahatçı

Kurtarıcı figürlere atfedilen başlıca misyonlardan biri, inançsal bağlılığın zayıfladığı dönemlerde dinî düzeni yeniden inşa etmek ve kutsal kitabın öğretilerini toplumsal hayata

⁵³ Chokr, *Zındıklık ve Zındıklar*, 29

⁵⁴ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Mehmet Ali Büyükkara, "The Schism in the Party of Mūsā Al-Kāzım and the Emergence of the Wāqifa." *Arabica* 47/1 (2000), 78-99; Mehmet Ali Büyükkara, *Ehl-i Beyt ve Ehl-i Devlet; Musa Kâzım ile Ali Rızâ Dönemi Şiîliği ve Abbasiler* (İstanbul: M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2010).

yeniden kazandırmaktır. Bu bağlamda, kurtarıcıdan geçmişte yaşandığına inanılan ideal dinî ve toplumsal düzeni yeniden hâkim kılması beklenmektedir. Bu yönüyle kurtarıcı, dini ıslah edecek, kutsal vahyi tebliğ ederek, bireyleri tekrar ilahî yola yönlendirecek bir yenileyici ve ihya edici karakter olarak öne çıkmaktadır.

Toplum üzerinde baskıların arttığı, iç karışıklıkların yaygınlaştığı ve dinî-ahlakî değerlerin çöktüğü durumlarda “dini yenileyecek ve toplumu ıslah edecek” bir kurtarıcı (dinî ıslahatçı) bekleme yoluna gidilmiştir.⁵⁵ Bu noktada Müslüman gelenekte erken dönemde mehdîlik kavramı, “İslam’ı gerçek kimliğine ulaştıracak bir lider veya hükümdar” anlamını da karşılamaktadır.⁵⁶ Başka bir tanımlama ile mehdî, kargaşa ve ahlaksızlık döneminin ardından toplumda dini ilk saf haline kavuşturacak mitsel kişi olarak da ifade edilmektedir.⁵⁷ Bu içeriğe uygun olarak ilk dönemlerde, dinî yaşantıyı ihya ederek anlamlandırarak, yeryüzünde dinî hükümleri yerleştirecek ve kötülük güçleriyle mücadele edecek üstün yetkilerle donatılmış bir kurtarıcı mehdî tasavvuru gelişmiştir.

Emevî iktidarının yanlış uygulamalarına karşı başkaldıran Abdullah b. Zübeyr’in, ıslah amaçlı bir hilafet iddiasında bulunarak mehdî anlayışının biçimlenmesinde etkili olduğu ifade edilmiştir. Tarihî hadiselerle dayanarak İbn Zübeyr’in kariyeri üzerine inşa edildiği düşünülen ve mehdîliğine dolaylı bir şekilde delalet eden bir rivayete göre “O, Müslümanlar arasında Hz. Peygamber’in sünnetine göre hareket ederek İslam’ın yeryüzünde sağlam bir şekilde yerleşmesini sağlayacaktır.”⁵⁸ Bu bağlamda rivayet, İbn Zübeyr’in Emevîler döneminde bozulduktan sonra İslam’ı ilk saflığına döndürme amacına işaret etmekte ve bu anlamda kısmen mehdînin dini ıslah edici misyonunu göstermektedir.⁵⁹ Hâris b. Süreyc hareketinin de Horasan’da hakların-

⁵⁵ Bk. Kutlu, “Karizmatik Otorite ve Temsil Sorunu”, 128.

⁵⁶ Mustafa Öz, “Mehdîlik”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/384.

⁵⁷ Chokr, *Zındıklık ve Zındıklar*, 33.

⁵⁸ Bk. Wilfred Madelung “Abdullah bin el-Zübeyr ve Mehdi”, çev. Ceyhan Saraç, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 (1992), 392.

⁵⁹ Şu hususlar, halkın Emevîlere karşı ayaklanan İbn Zübeyr’i desteklemesinin sebepleri olarak zikredilmiştir: Hilafetin, şura ve seçim usulünden tayin ve verasete yani saltanata dönüştürülmesi, Emevî karşıtları tarafından Yezid’in hilafete layık olmaktan uzak olduğunu gösteren bazı kötü huylarının yayılması, Kerbelâ, Harre gibi Yezid döneminde kanlı olayların yaşanması, Emevî yöneticileri halka karşı sert ve şiddetli

dan mahrum bırakılmış, zulme maruz kalmış halkın durumunu düzeltmek, iyileştirmek amacıyla başladığı söylenir. Haris'in mücadelesinde, hilafet düzeninde şura ilkesine geri dönmek, hür seçim ve bey'at, Emevî valilerinin değiştirilmesi gibi hususları esas gaye olarak belirlediği ifade edilmiştir. Buna dayanarak İbn Süreyc mücadelesi, Emevî yönetimine karşı bir isyan olmasının yanında, bir ıslah hareketi olarak yorumlanmıştır.⁶⁰ Hâris'in bu mücadeleye insanları Allah'ın Kitabına, Sünnete ve Âl-i Beyt'ten Razi olunacak birine bey'at etmeye çağırarak başlaması⁶¹ hareketin dini ıslah etme hedefine yönelik boyutunu göstermektedir.

Emevîler devrinde Müslümanları içinde buldukları sıkıntı döneminden kurtarıp iyileştirecek, yeniden bir düzen kuracak, toplumsal huzuru sağlayacak düzeltici anlamında bazı şahıslar kurtarıcı olarak tasavvur edilmiştir. Bununla birlikte ilk aşırı Şîi gruplarda, imamlar için iddia edilen mehdîlik anlayışında “*dini ikame edecek ya da Hz. Peygamber'in sünnetini diriltecek*” şeklinde belirgin bir dini ıslah söylemi ile karşılaşılmadığını belirtmek gerekir. Daha ziyade Emevî iktidarının adalet ilkesinden uzak haksız uygulamaları karşısında, Şîi çevrelerin hilafeti ele geçirme arzusuyla şekillenen dinî-siyasî bir düşünce geliştirdikleri görülmektedir. Bu bağlamda, erken dönem Şîi söylemlerinde, mehdînin temel misyonu olarak zulüm ve baskıyı ortadan kaldırma ve toplumsal adaleti tesis etme yönü ön plana çıkarılmıştır.⁶²

Sonuç

İslam tarihi boyunca farklı zaman dilimleri ve farklı coğrafyalarda yankı uyandıran kurtarıcı beklentisi veya Müslüman gelenekteki karşılığı ile Mehdîlik düşüncesinin günümüzde de çeşitli sebeplerle gündeme getirilmesi, hala tartışılıyor olması ve tartışılmaya devam edilecek gibi görünmesi konunun önemini göstermektedir. Tarihsel, teolojik, ideolojik,

tutumları ve Abdullah b. Zübeyr'in dinine bağlı, takvalı, cesur bir karakter taşıması. Bk. Hasan, *Tarihü'l-İslâm*, 1/335-336.

⁶⁰ İsmail Hakkı Atçeken, “Ömer b. Abdülaziz Dönemi Sonrası Emevi İdarecilerinin Mevali Politikaları”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 (2002), 76.

⁶¹ Taberî, *Tarihü't-Taberî*, 7/94-95.

⁶² Bununla birlikte daha sonraki dönemlerde bu inancın halk arasında yaygınlaşmaya başlamasıyla Mehdî olarak düşünülen karakterlere, dini yenileyecek, insanlar arasında yeni ahkam ve konular yayacak bir misyon yüklediğini ifade etmek gerekir. Bu noktada mehdî, Kuran'ın hakikatlerini, tevillerini beyan edecek; bu şekilde bir İslam anlayışı ve Kuran anlayışı ortaya koyacaktır. Bk. Muhammed Cevad Horasani, *Alametleriyle Birlikte Beklenen Mehdî*, çev. Mahmut Acar (İstanbul: İmam Rıza Dergâhı Yayınları, 2016), 405.

politik, mitolojik, sosyolojik ve psikolojik gibi birbiri içine geçmiş farklı boyutları olan mehdîlik düşüncesinin itikadîleşmeden önceki sürecine dair yapılan bu çalışmadan belli başlı şu sonuçlar ortaya çıkmıştır:

- Hemen hemen bütün dinî gelenek ve toplumlarda yer alan kurtarıcı tasavvurunda kurtarıcı figür, hem kişisel nitelikleri hem de üstlendikleri misyonlar bakımından benzerlik göstermektedir.
- Çalışmada “nesebî üstünlük”, “siyasi-karizmatik liderlik”, “adalet temin edici” ve “dinî ıslahatçı” şeklinde kavramsallaştırılan müşterek unsurlar, erken dönem İslam tarihinde ortaya çıkmış çeşitli siyasî hareketlerde mehdî olarak nitelendirilen tarihî bazı şahsiyetler için de söz konusudur.
- Söz konusu dinî-siyasî olaylardan hareketle İslam düşünce tarihinde mehdîliğin, eskatolojik boyut kazanmadan önceki süreçte tarihsel gerçeklik içinde şekillenmiş bir toplumsal tepki biçimi, bir siyasal alternatif ve meşruiyet stratejisi olarak değerlendirildiği sonucu ortaya çıkmaktadır.
- Bu yönüyle mehdî söylemi, dönemsel olarak farklı işlevler üstlenmiş; bazen iktidara karşı başlattığı mücadelesinde toplumun desteğini kazanmak adına politik bir çağrı, bazen mevcut otoriteye karşı alternatif bir liderlik iddiası, bazen de ilahî adaletin temsilciliği için bir araç olarak anlaşılmıştır.
- İslam tarihinde mehdî olduğunu iddia eden ya da mehdî olarak görülen şahısların, neseb bakımından dönemin koşullarında daha üstün bir soya veya kabileye mensup oldukları anlaşılmıştır. Bu hususta Arap kabiliyetçiliği ve asabiyetçiliğinin büyük rol oynadığı söylenebilir. Nitekim Arap toplumundaki asabiyetçilik ve kavmiyetçilik kültürü, kurtarıcı beklentisine dayanak oluşturan rivayetlerde kendini göstermiştir. Bunun yanı sıra İslam kültüründe rivayetler ekseninde ahir zamanda ortaya çıkacak kurtarıcı mehdînin farklılıklar söz konusu olmakla beraber genellikle peygamber

soyundan geleceği kabul görmüştür. Kurtarıcı figürlerin soy veya kabile üstünlüğü; onların kişiliklerinin yüceltilmesi, onlara bir nevi kutsallık atfedilmesi ve toplumun güvenini kazandırması açısından önemli bir faktör olarak kabul edilebilir. Nitekim soy üstünlüğünün, mehdî olarak görülen şahısların otorite ve etkisine katkıda bulunan veya toplumda daha geniş bir tabana sahip olmasını sağlayan bir unsur olduğu sonucuna varılmıştır. Aynı şekilde soy bağı ve Hz. Peygamber'e dayandırma çabası, kişilerin mehdî olarak kabul edilmesinin arkasındaki en önemli unsurlardan biri olarak görülmüştür.

- Tarih boyunca kurtarıcı figürler, sıradan bireylerden farklı olarak karizmatik özellikleriyle öne çıkmış ve toplumların umut sembolü haline gelmiştir. Toplumların sosyal, kültürel ve ekonomik düzlemlerde yaşadıkları krizler ile iktidarın toplum üzerindeki baskısının artması, kurtarıcı beklentisini tetikleyen temel dinamikler arasında yer almaktadır. Bu tür dönemlerde sahneye çıkan kurtarıcı figürlerin, genellikle karizmatik özellikleriyle halkın umut bağladığı liderler hâline geldikleri görülmektedir. Nitekim İslam tarihindeki mehdîlik hareketlerinin ortaya çıkışında da Hulefâ-i Râşidîn dönemi sonrasında yaşanan iç çekişmeler, toplumsal huzursuzluklar ve Emevî yönetiminin adaletsiz uygulamaları belirleyici rol oynamıştır. Bu anlamda mehdîlik erken dönemde, oluşan sosyopolitik koşulların etkisiyle zulme maruz kaldığını düşünen halkın ve mevcut iktidarın uygulamalarına karşı ayaklanan çevrelerin başvurduğu önemli bir araç olarak tasavvur edilmiştir. Erken dönemde mehdîlikle ilişkili ortaya çıkan bazı şahsiyetlerin, ayrıştırıcı politikalara, zulüm ve baskılara, haksız ekonomik yaptırımlara karşı mücadele ederek toplumsal adalet ve eşitlik gibi değerleri savunma söylemleri toplumda güçlü bir etki yaratmıştır.
- Kurtarıcıların yeryüzünden zulüm ve haksızlıkları kaldırması, adalet ve huzuru temin ve tesis etmesi beklenmektedir. Dini gelenek ve toplumlarda beklenen kurtarıcı, bazen de zamanın sonunda yozlaşmış ahlaki değerleri ihya edecek veya dini aslına

döndürecek bir karakter olarak telakki edilmektedir. Müslüman gelenekte de mehdilikle ilgili rivayetlere dayanarak mehdîye yüklenen temel vazifelerden biri, kıyametten önce ortaya çıkarak zulüm ve haksızlıklarla dolu yeryüzünde adaleti tesis etmek ve düzeni sağlamak olarak belirlenmiştir. Bu bağlamda mehdî; kötülük güçleriyle mücadele edip onları yok edecek, yeryüzünü kötülüklerden temizleyecek, İslam'ı yeryüzünde hâkim kılacak, dinin aslına uygun olarak yaşanmasını sağlayacak olağanüstü yetkilerle donatılmış ıslah edici bir kurtarıcı olarak tasvir edilmiştir. Nitekim erken dönem İslam tarihinde Mehdî olarak nitelendirilen veya mehdîlik iddiasında bulunan isimler de bu tür söylemlerde bulunmuşlardır. Öne çıkan bazı şahsiyetlerin iktidarın zulmüne son verip adaleti sağlamak üzere, Emevîler Devrinde anlamını yitirmiş bazı değerlere, Kur'an ve Hz. Peygamber'in sünnetine tekrar geri dönüş için mücadeleye giriştikleri anlaşılmaktadır.

Kaynaklar | References

- Ahmed b. Hanbel, Ahmed b. Muhammed eş-Şeybani. *Müsnedü'l-imam Ahmed b. Hanbel*. thk. Şuayb el-Arnâvut-Adil Mürşid. 50 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1416/1995.
- Atçeken İsmail Hakkı. "Ömer b. Abdülâziz Dönemi Sonrası Emevi İdarecilerinin Mevali Politikaları". *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 (2002), 69-88.
- Avcu, Ali. *İslam'ın İlk Marjinaleri Gulat-ı Şia*. Ankara: Fecr Yayınları, 2020.
- Aydınlı, Abdullah- Çakan, İsmail Lütfi. "Aşere-i Mübeşşere". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 3/547. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Belâzürî, Ebû'l-Abbas Ahmed b. Yahyâ b. Cabir. *Ensâbü'l-eşraf*. thk. Riyaz Zirikli, Süheyl Zekkar. 13 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1417/1996.
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail. *Sahih-i Buhârî*. thk Mustafa Dîb el-Buğâ. 7 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1414/1993.
- Büyükkara. Mehmet Ali. "The Schism in the Party of Mūsā Al-Kāzım and the Emergence of the Wāqifa." *Arabica* 47/1 (2000), 78-99.
- Büyükkara, Mehmet Ali. *Ehl-i Beyt ve Ehl-i Devlet; Musa Kâzım ile Ali Rızâ Dönemi Şiiliği ve Abbasiler*. İstanbul: M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2010.
- Cevad Ali. *el-Mufasssal fî tarihi'l-Arab kable'l-İslâm*. 10 Cilt. Bağdat: Matbûatü'l-Mecma'i'l- İlmiyyi'l-Irâki, 1413/1993.
- Chokr, Melhem. *İslam'ın Hicri İkinci Asrında Zındıklık ve Zındıklar*. çev. Ayşe Meral. İstanbul: Anka Yayınları, 2002.
- Cook, David. "Hādīth, Authority and the End of the World: Traditions in Modern Muslim Apocalyptic Literature". *Oriente Moderno* 21/82-1 (2002), 31-53. <https://www.jstor.org/stable/25817811>
- Çetin, Nihat M. *Eski Arap Şiiri*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1973.
- Çınar, Mahmut. "İslam Düşüncesinde Mehdîlik ve Mesihlik Nedir Ne Değildir?" *Nüzul-i İsa ve Mehdîlik Nedir Ne Değildir?* 117-158. Ankara: Fecr Yayınları, 2019.
- Çınar, Mahmut. "Ortaya Çıkış Sürecinde Siyasi Bir Kişilik Olarak Mehdî ve Mehdîlik". *Gaziantep University Journal of Social Sciences* 20/4 (2021), 1585-1599. <https://doi.org/10.21547/jss.994888>
- Dabaşî, Hamid. *İslâm'da Otorite*. çev. Süleyman Gündüz. İstanbul: İnsan Yayınları, 1995.
- Ebû Davud, Süleyman b. Eş'as b. İshak el-Ezdi Ebû Davud es-Sicistani. *Sünen-i Ebû Dâvûd*. thk. Şuayb el-Arnâvut vd. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1430/2009.
- Ebû Nuaym İsfahani, Ebû Nuaym Ahmed b. Abdullah b. İshak. *Hilyetü'l-evliya ve tabakatü'l-asfiya*. 10 Cilt. Kahire: Matbaatü's-Saade, 1394/1974.
- Eser, Mithat. "Abbâsîler Döneminin İlk Mehdisi Muhammed b. Abdullah ve Onun Mehdiliği ile İlgili Rivayetlerin Değerlendirilmesi". *Bilimname* 41 /2020), 7-38. <https://doi.org/10.28949/bilimname.685362>

- Ferâhîdî, Ebû Abdîrrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm. *Kitâbü'l-ayn*. thk. Mehdî Mahzumi-İbrâhim Samerrai. Beyrut: Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, ts.
- Ferezdak Ebû Firâs Hemmâm b. Galib b. Sa'saa et-Temîmî. *Dîvânu Ferezdak*. 2 Cilt. Beyrut: Daru Beyrut, 1404/1984.
- Fıġlalı, Ethem Ruhi. "Mesih ve Mehdi İnancı Üzerine (Mezhepler Tarihi Açısından Bir Bakış)". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 25 (1981), 179-214.
- Görke, Andreas. "Eschatology, History And The Common Link: A Study In Methodology - Gaybî Haberler, Tarih ve Müşterek Râvi: Metodolojik Bir Çalışma". çev. Tuğçe Günaydın, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 46 (2019), 329-364. <https://doi.org/10.17120/omuifd.549229>
- Halîfe b. Hayyât, Ebû Amr eş-Şeybani Halîfe b. Hayyât eş-Şeybânî el-Basrî. *et-Tarîh*. thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî. Riyad: Daru Taybe, 1405/1985.
- Hasan İbrâhim Hasan. *Tarihü'l-İslâm: es-siyasî ve'd-dini ve's-sekafî ve'l-ictimai*. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Cil, 1416/1996.
- Horasani, Muhammed Cevad. *Alametleriyle Birlikte Beklenen Mehdi*. çev. Mahmut Acar. İstanbul: İmam Rıza Dergâhı Yayınları, 2016.
- Huseini, Said Reza. "The Rebellion of al-Hârith b. Surayj (116-28/734-46): The Local Perspective". *Al-Uşûr al-Wustâ* 30 (2022), 516-553. <https://doi.org/10.52214/uw.v30i.9040>
- İbn Hişam, Ebû Muhammed Cemaleddin Abdümelik İbn Hişam. *es-Siretü'n-nebeviyye*. thk. Mustafa es-Sekka, İbrahim el-Ebyari, Abdülhafız Şelebi. 2 Cilt. Kahire: Mustafa el-Babi el-Halebi, 1955.
- İbn Mâce, Ebû Abdullâh Muḥammed b. Yezîd el-Ḳazvînî. *es-Sunen*. thk. Şuayb Arnaut vd. 5 Cilt. Dımaşk: Darü'r-Risaleti'l-Alemiyye, 1430/2009.
- İbnü'l-Kelbî, Ebü'l-Münzir İbnü's-Saib Hişam b. Muhammed b. Saib Kelbî. *Nesebû mead ve'l-yemeni'l-kebir*. thk. Naci Hasan. 2 Cilt. Beyrut: Mektebetü'n-Nahda, 1408/1988.
- İlhan, Avni. *Mehdilik*. İstanbul: Beyan Yayınları, 1993.
- Kutlu, Sönmez "İslam Mezhepleri Tarihinde Usul Sorunu". *İslami İlimlerde Metodoloji/Usul Me-selesi- I*. 391-440. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005.
- Kutlu, Sönmez. "Beklenen Kurtarıcı İnancısına Dayalı Siyasî ve Dini Hareketlerde Mehdîlik Tipolojileri". *Beklenen Kurtarıcı İnancı*. ed. Yusuf Şevki Yavuz. 291-352. İstanbul: Kuramer Yayınları, 2017.
- Kutlu, Sönmez. "Karizmatik Otorite ve Temsil Sorunu: Mehdîlik". *Dini Temsil Sorunu Sempozyumu (28-29 Nisan 2017) Tebliğler*. ed. Ahmet Kırkkılıç-Hanifi Şahin. 101-134. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınevi, 2018.
- Ma'mer b. Raşid. *el-Câmi*. thk. Habîbü'r-Rahman el-A'zamî. Beyrut: el Mektebetü'l-İslami, 1403/1982.
- Madelung, Wilfred. "Abdullah bin el-Zübeyr ve Mehdî". çev. Ceyhan Saraç. *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 (1992), 389-409.
- Marín-Guzmán, Roberto. "Arap Kabileleri, Emevî Saltanatı ve Abbâsî İhtilali". çev. Ali Aksu-

- Sena Kaplan, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28/1 (2014), 257-298. <https://doi.org/10.18505/cuifd.254664>
- Marshall, Gordon. *Sosyoloji Sözlüğü*. çev. Osman Akınhay-Derya Kömürcü. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2005.
- Mesûdî, Ebü'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali, *et-Tenbîh ve'l-işraf*. thk. Abdullah İbrâhim es-Sâvî. Kahire: Dâru's-Sâvî. ts.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyin el-Kuşeyri en-Nisaburi Müslim b. el-Haccac. *Sahihü'l-Müslim*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 5 Cilt. Kahire: Matbaatü İsa el-babi el-Halebi, 1374/1955.
- Oktan, Yusuf. “Siyasî ve Mezhebî Olayların Ortaya Çıkardığı Süfyânî Rivâyetleri”. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 24/3 (2020), 1135-1156. <https://doi.org/10.18505/cuid.765374>
- Onat, Hasan. “Bilim, Bilimsel Yöntem ve İslam/İlahiyat Bilimlerinde (Ulum-i Diniyye) Yöntem Sorunu”. *Modern Dönemde Dinî İlimlerin Temel Meseleleri -İlmi Toplantı-* 41-56. İstanbul: İSAM Yayınları, 2007.
- Öz, Mustafa. “Mehdîlik”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 28/384-386. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Özdemir, Öznur. “Mahdî With Black Banners: A Close Look at the Akhbâr Al-‘Abbâs from the Perspective of Mahdî Belief”. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 25/1 (June 2021), 157-171. <https://doi.org/10.18505/cuid.862100>
- Sa'd Muhammed Hasan. *el-Mehdiyyetü fi'l-İslâm Münzü Akdemü'l-Usûr Hatta'l-Yevm*. Mısır: Daru'l-Kitabi'l-Arabi, 1373/1953.
- Sancılı, Fatih. *Mezhep-İktidar İlişkileri -Erken Dönem Abbasilerde-*. Ankara: Fecr Yayınları, 2021.
- Taberî, Ebû Cafer İbn Cerir Muhammed b. Cerir b. Yezid Taberî. *Tarihü't-Taberî: tarihü'r-rusül ve'l-müluk*. thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim. 11 Cilt. Kahire: Dâru'l-Maârif, 1967.
- Vaissiere, E. de La. “The Abbâsid Revolution in Marw: New Data”. *Der Islam* 95/1 (2018), 110-146. [10.1515/islam-2018-0005](https://doi.org/10.1515/islam-2018-0005)
- Vergin, Nur. *Siyasetin Sosyolojisi*. İstanbul: Doğan Kitap, 2017.
- Vloten, Gerlof van. *Emevi Devrinde Arap Hâkimiyeti, Şia ve Mesih Akideleri Üzerine Araştırmalar*. çev. Mehmed Said Hatiboğlu. Ankara: Otto Yayınları, 2017.
- Weber, Max. *Bürokrasi ve Otorite*. çev. H. Bahadır Akın. Ankara: Adres Yayınları, 2005.
- Wellhausen, Julius. *İslamiyet'in İlk Devrinde Dinî-Siyasi Muhalefet Partileri*. çev. Fikret Işıltan. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2019.
- Wellhausen, Julius. *Arap Devleti ve Yıkılışı*. çev. Celal Emanet. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2021.
- Ya'kûbî, İbn Vazih Ahmed b. İshak b. Ca'fer Ya'kûbî. *Tarihü'l-Ya'kûbî*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru Sadır, 1415/1995.
- Yurtalan, Betül. *Mezhep ve Siyaset*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2024.
- Zel, Uğur. *Kişilik ve Liderlik*. Ankara: Seçkin Yayınları, 2001.